

Heilige verontwaardiging, spelende wijsheid

Michiel de Ronde

u i t g e v e r i j

SWP

In de reeks Cahiers Waardenwerk worden belangrijke thema's uit de theorie en praktijk van waardenwerk uitgediept in de vorm van essays, gebundelde artikelen en onderzoeksverslagen, in nauwe samenwerking met het *Tijdschrift Waardenwerk*.

Heilige verontwaardiging, spelende wijsheid

En andere opstellen over wetenschap, wereldbeschouwing en de weg van de mens
Michiel de Ronde

ISBN 978 90 8560 270 5

NUR 715

THEMA QDHH

DOI 10.36254/978-90-8560-270-5

© 2023 Uitgeverij SWP Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Inleiding	6
Heilige verontwaardiging <i>Over geloof en wetenschap voorbij westerse superioriteit, naar aanleiding van 'Die Macht des Heiligen' van Hans Joas</i>	10
Ont-snappen <i>Een fundamenteel boek over mens, natuur en wetenschap</i>	17
De waarde van het landschap <i>Over onze omgang met de natuurlijke ruimte</i>	33
Een filosoof met een Indiaan in zijn bewustzijn <i>Ton Lemaire, een bespreking van zijn oeuvre</i>	41
Oefeningen in waardenwerk: Dimensies van normatieve professionalisering <i>Enkele bespiegelingen bij de bundel In goed gezelschap</i>	53
Speelruimte <i>Spiritualiteit in het werk tussen willen en moeten</i>	63
Spelende Wijsheid <i>Voorbij de dwang van de generationaliseerde bedrijfsvoering</i>	75
Een kleine wetenschapsfilosofie van muzisch onderzoek <i>naar aanleiding van De kleine Johannes van Frederik van Eeden</i>	84
Massa, macht en zelfmanifestatie <i>De actualiteit van twee klassieke auteurs: Sigmund Freud en Elias Canetti</i>	96
De veelheid en eenheid van het zelf <i>Over Hermans' pleidooi voor een innerlijke democratie</i>	101
Aanpakken en loslaten <i>Over doelgerichtheid en ontvankelijkheid in de zelfsturing</i>	109
Over de koning en de dood <i>Drie sprookjes en een actueel vraagstuk</i>	122

Inleiding

De hoofdstukken in deze bundel zijn over een langere periode in *Waardenwerk* en verschillende tijdschriften verschenen. Ze bestrijken een diversiteit aan onderwerpen en vraagstukken en zijn allen min of meer uit de losse pols geschreven. Met dit laatste wil gezegd zijn dat de overtuigingskracht van de teksten niet louter gezocht is in een sluitende argumentatie, maar ook in de betrokkenheid van het hart en de ontvankelijkheid van het gemoed. Precies in die spanningsvolle verhouding tussen argument en beweging vindt de bundel zijn eenheid en zijn kritische bijdrage aan het gesprek over de plaats van de wetenschap in onze werldsamenleving.

De doorgaande lijn in de bijeengevoegde teksten laat zich benoemen als een kritiek op de idee dat de objectiverende wetenschap een levensbeschouwelijk neutrale positie vertegenwoordigt. De daad van het objectiveren zelf is een levensbeschouwelijke en wereldbepalende act van formaat. Zij veronderstelt een mens die zich tegenover de wereld en haar werkelijkheid plaatst, terwijl diezelfde mens feitelijk deel is van die wereldse werkelijkheid en derhalve nooit het geheel kan overzien. Het verbindende thema in de bijeengevoegde teksten bestaat in een oproep om de objectiverende benadering aan te vullen met een andere, meer relationele en ontvankelijke houding ten opzichte van de ons omringende werkelijkheid, een houding die niet haar drijfveer heeft in de wens om te controleren en te beheersen, maar in het genoegen en de ontroering van het ontmoeten en het verstaan van binnenuit.

De mensheid heeft in de eenzijdig objectiverende bejegening van de aarde met haar natuurlijke bronnen, van het lichaam met zijn lusten en pijnen, van de samenleving met haar noden en de medemensen met hun vragen, inclusief die van onze kinderen met hun wederwaardigheden, een wereld gecreëerd waarin de armoede van het eigenbelang en de blikvernaauwing van de doelgerichtheid zijn gaan heersen in de omgang met elkaar en het leven met de dingen. Deze bundel wil een bijdrage leveren aan de verbreding van de blik en verruiming van het perspectief. Er is een andere omgang met vraagstukken mogelijk dan de benaderingswijze die gedomineerd wordt door het paradigma van probleem en oplossing, van analyse en interventie en van 'planning en control'. In deze bundel pleit ik in diverse toonaarden en via verschillende invalshoeken voor een benaderingswijze die nauw verwant is aan de gedachtewereld die schuilgaat achter het begrip 'trage vragen' van Harry Kunneman. Trage vragen zijn vragen die blijven, die niet tot zwijgen gebracht worden door hun antwoord, maar die uitnodigen tot een gedurig zoeken naar zingeving en betekenis. Trage vragen zijn vragen die raken aan de betekenissen die opdoemen als we bereid zijn om de controle los te laten en het stre-

ven naar beheersing in te ruilen voor een uitreiken naar elkaar in de ontmoeting. Trage vragen zijn vragen die hun bron vinden in ons hart en voortkomen uit ons geweten en waarvan de (immer tijdelijke) beantwoording altijd gevoed wordt door de ervaringen van het leven zelf.

Het eerste hoofdstuk betoogt op grond van het inmiddels vijf jaar geleden verschenen boek van Hans Joas over *Die Macht des Heiligen* dat de objectiverende wetenschappen niet in de plaats zijn gekomen van het Heilige, maar (in het westerse deel van de wereld) in dienst genomen worden door de levensbeschouwing van zelf-sacralisering en dat veel andere culturen en ook de planeet zelf daar zwaar onder te lijden hebben. De pretentie van rationalisering blijkt zelf te wortelen in een levensbeschouwelijke praktijk van het heilig verklaren van het zogenaamd autonome individu en zijn streven naar economisch gewin. In de dialectiek van de Verlichting is het uitermate zinvol om deze positionering van de wetenschappen zelf ook onder wetenschappelijke kritiek te stellen.

Het tweede hoofdstuk borduurt voort op deze lijn. Ook daarin wordt het uitgangspunt gevonden in een onlangs verschenen boek, namelijk dat van Oudman en Piersma over de *Ontsnapping van de natuur*. Het boek vormt voor mij de aanleiding de vraag naar het gebruik van kennis in onze omgang met de natuur aan de orde te stellen. Het hoofdstuk vormt een pleidooi voor het toelaten van de vragende en luisterende oriëntatie in plaats van een wetende en heersende houding in onze omgang met de wereld. Het blijkt dat poëzie (en andere uitingen van kunst) een sterke bijdrage kan leveren aan het vertolken van wat die luisterende houding oplevert aan inzicht en nieuw(soortig)e kennis. In latere bijdragen zal die communicatieve rol van literatuur en kunst nog vaker terugkomen.

Het derde hoofdstuk laat zien hoe ingewikkeld dat is en hoe de Nederlandse omgang met de natuur en de natuurlijke leefomgeving diep verbonden is met exploitatie en nuttigheidsdenken. Steeds duidelijker wordt het hoe de natuur een diversiteit aan waarden en doelen moet dienen. De strijd daarover vertegenwoordigt onze eigen innerlijke strijd. De mens is postmodern geworden en daarmee het landschap. Met die innerlijke verdeeldheid moet de wetenschap ook vele meesters dienen, en blijkt daarmee eerder deel van het probleem dan van de oplossing te zijn.

Het vierde hoofdstuk is gewijd aan een eigentijdse Nederlands filosoof, namelijk Ton Lemaire, die zijn leven besteed heeft aan het doordenken van deze vraag van naar onze omgang met de natuur en hoe die omgang zich verhoudt tot ons als cultuur-scheppende wezens. Bij hem krijgt het luisteren onder meer de gestalte van het wandelen als rustgevende én reflectieve activiteit. Wie op die manier, wandelend, ervarend aanwezig is in de natuur, kan zomaar de beleving opdoen opgenomen te zijn in het groter geheel van de natuur dat ons omvat en draagt; een ervaring die voeding kan geven aan een vorm van natuurmystiek.

Het is misschien een grote stap van de natuurmystiek naar het thema van normatieve professionalisering, maar bij nadere beschouwing blijken er toch verbindingen te liggen, met name op het gebied van kennis en kennistheorie. Het in elkaar overgaan van kennen en gekend worden, dat zo kenmerkend is voor de lyriek van de natuurmystiek, is op een bepaalde manier ook aanwezig in de houding die opkomt vanuit de beweging van normatieve professionalisering. Kennis van het hoofd en kennis van het hart, het weten en het geweten, ze staan in een nauwe wisselwerking met elkaar als de kenniswerker voluit mens én voluit professional is. Diverse voorbeelden daarvan passeren de revue in deze bijdrage.

In de wisselwerking van hoofd en hart is het element van spel, van de muzen die de kunsten voeden en het vuur van de inspiratie aanblazen, onontbeerlijk. De volgende twee bijdragen gaan dan ook over spel en speelruimte. De filosoof en dichter Schiller is daarin een belangrijke leidsman. 'De mens is waarlijk mens wanneer hij speelt', zo zegt hij, precies omdat in het spel hoofd en hart bij elkaar kunnen komen, omdat in de speelruimte vormen gevonden kunnen worden om het weten en geweten te verenigen.

Dit alles brengt ons bij een meer wetenschapsfilosofisch hoofdstuk waarin de vragen naar kennis en onderzoek in de wetenschapsbeoefening opnieuw gesteld worden. De sprookjesachtige roman *De kleine Johannes* van Frederik van Eeden blijkt een vruchtbare ingang om verschillende vormen van kennis en daarmee ook verschillende vormen van wetenschapsbeoefening te onderscheiden. Door deze roman als aanknopingspunt te kiezen komt ook (en opnieuw) de kunst als vorm van kennen naar voren. Dit is een essentieel inzicht, want wetenschap verwerft niet alleen kennis over de wereld, maar geeft met die kennis ook bedoeld of onbedoeld vorm aan die wereld. Al kennende scheppen we de werkelijkheid waarin we leven. Aandacht voor het creatieve, het schepende aspect van onze kennisontwikkeling en de normatieve kant daarvan wordt daarmee onvermijdelijk een aspect van het wetenschappelijk bedrijf.

Met een kleine sprong belanden we vandaaruit bij de vraag naar de verhouding tussen individu en samenleving, tussen het zelf en het collectief, tussen persoon en gemeenschap, tussen mens en massa. Twee bijdragen zijn daaraan gewijd. Eén rond de klassieke werken van Sigmund Freud en Elias Cannetti over massa, macht en zelfmanifestatie, en één rond (een deel van) het oeuvre van Hubert Hermans over het dialogische zelf en de democratische attitude. Beide bijdragen raken aan het inzicht dat het in de menselijke verhouding tot zichzelf en de wereld niet alleen gaat om activiteit maar ook om ontvankelijkheid, niet alleen om manifestatie maar ook om receptiviteit. Dat is ook de kern van het (al wat oudere) hoofdstuk dat de titel *aanpakken en loslaten* heeft meegekregen: loslaten, overgave, ontvankelijkheid als een fundamentele waarde in de manier waarop de mens in relatie treedt, met zichzelf, met de ander en met de wereld.

Ten slotte krijgt deze oriëntatie zijn toespitsing naar het actuele vraagstuk aangaande het omgaan met ziekte en gezondheid. Drie sprookjes leren ons over de verhouding

tussen – metaforisch gesproken – de koning en de dood. Ook daar komt het aan op de balans (en vaak genoeg de verstoring van de balans) tussen willen beheersen en kunnen toelaten, in control willen zijn en zich kunnen overgeven.

Deze bundel beantwoordt aan zijn doel als die prikkelt tot het opnieuw doordenken van de trage vragen naar de verhouding tussen wetenschap, wereldbeschouwing en de weg van mens in deze werkelijkheid. De bundel komt uit in een reeks van WaardenWerk cahiers. Hopelijk ervaart de lezer dat hier waardenwerk verricht wordt.

Michiel de Ronde

Lector Begeleidingskunde Hogeschool Rotterdam

ronma@hr.nl

Heilige verontwaardiging

*Over geloof en wetenschap voorbij westerse superioriteit,
naar aanleiding van ‘Die Macht des Heiligen’ van Hans Joas*

Eerder verschenen in Waardenwerk, winter 2018, nr. 74/75, p. 181-185

Simson

In de verhalen van de kinderbijbel is de figuur van Simson een tot de verbeelding sprekend personage. Ikzelf leerde hem kennen via vertellingen die ik hoorde op de zondagschool. In Bijbelse termen was Simson een Richter, een zoon van het volk van Israël met de roeping om zijn landgenoten te herinneren aan hun dienst aan de Eeuwige, die te heilig is om bij naam te noemen. In hedendaagse terminologie zouden we Simson een vrijheidsstrijder kunnen noemen. Hij verzette zich, in naam van de Allerhoogste, tegen de overheersende macht van de Filistijnen. Simson was een vrijbouter en een krachtpatser. Hij ving vossen om die met een brandende fakkel in de staarten geknoopt los te laten in het rijpe koren van de vijand. Hij viel op vrouwen van de bezetter en als hij dan vanwege die zwakte gevangen werd genomen, wist hij de stad te ontvluchten door de stadspoort met sponning en al uit de muur te wrikken en een eind verder op de top van een heuvel te deponeren. Uiteindelijk gelukte het de Filistijnen, opnieuw met de hulp van een vrouw, om hem het geheim van zijn kracht te ontfutselen: zijn nooit geknipte haren waren het magische symbool van zijn trouw aan de Messiaanse opdracht. Toen de overheersers hem van zijn lokken wisten te ontdoen, (en en passant hem ook van zijn ogen beroofden) week zijn boven-menselijke kracht van hem. Van een gevreesde vechter werd Simson nu een trofee, een symbool van overwinning.

Als de Filistijnen hun feesten vieren en hun goden offers brengen, dan gebeurt dat groots en met veel mensen op de been. Simson wordt geketend uit de gevangenis gehaald om hem mee te voeren naar de tempel van Dagon en hem in zijn vernedering tentoon te stellen aan het volk. Hij vraagt aan zijn bewaarder hem een plaats te geven tussen de twee pilaren waarop het gehele gebouw rust. Daar staande, buigt Simson het hoofd, bidt tot zijn God, en vraagt om nog éénmaal zijn kracht van vroeger te voelen. Zijn gebed wordt verhoord, want als Simson zijn rug kromt, zijn spieren spant, en duwt en drukt, dan kraken de pilaren en stort het gehele gebouw in. Zo beneemt Simson in zijn dood meer Filistijnen het leven dan dat hij tijdens zijn hele leven had gedaan. Op de zondagschool leerde ik het liedje zingen: “Simson, Simson, alle Filistijnen verdwijnen,

verdwijnen als jij komt...”. De meester vertelde het verhaal met vuur. Met hetzelfde enthousiasme zong ik het versje mee.

De macht van het Heilige

Hans Joas heeft een uitermate geleerd boek geschreven over de verhouding tussen geloof en wetenschap – een boek dat nu ook vertaald wordt in het Nederlands. Centraal in dit werk, dat op elke bladzijde getuigt van Deutsche Gründlichkeit, staat de stelling van Max Weber dat de geschiedenis van de mensheid gelezen kan worden als een proces van onttovering (Entzauberung) en rationalisering. Met de voortschrijding van de wetenschap is er steeds minder ruimte voor godsdienst en geloof. De natuurlijke werkelijkheid wordt met behulp van het menselijk vernuft steeds meer in zijn causale samenhangen ontrafeld en de sociale werkelijkheid met behulp van rationele inzichten vormgegeven, waardoor magische verklaringen hun geloofwaardigheid verliezen en het geloof in een transcendent God aan relevantie inboet.

In deze gedachtenlijn is het verhaal van Simson een spannend, maar onschuldig verhaal uit een ver verleden, waar mooie vertellingen over te maken zijn en waar kinderliedjes bij bedacht kunnen worden. Het is een verhaal dat stamt uit de zogenaamde ‘Achsenteit’, die periode uit de wereldgeschiedenis waarin het magische denken met zijn immanente goden en bijna tastbare geesten langzaam plaats moest maken voor een monotheïstische god, transcendent verheven boven de werkelijkheid als schepper van diezelfde werkelijkheid. Inmiddels weten we beter, kunnen we nog genieten van de verhalen, maar is de wereld onttoverd en heeft de rationaliteit het gewonnen van het bijgeloof. Het is echter maar de vraag of deze positie houdbaar is. Misschien moeten we toch opnieuw naar de zondagschool, al was het alleen maar om de vertellingen aldaar kritisch tegen het licht te houden...

Hans Joas bekritiseert de vooruitgangstheorie van Weber. Sociologische procesbegrippen die een vooruitgang in de geschiedenis van de mensheid pretenderen te benoemen, zoals rationalisering en onttovering, zijn naar zijn oordeel gevaarlijk, omdat ze misleidend zijn. Ze ontkennen de macht van het Heilige en verhullen de onuitdoofbare neiging van de mens om de wereld waarin hij leeft, sacraal te maken. Het proces van rationalisering, met als keerzijde de onttovering van de werkelijkheid, presenteert Weber als een hypothese die de ontwikkeling van de verhouding van de mens tot de hem omringende werkelijkheid beschrijft. Joas laat beargumenteerd zien dat deze procesbegrippen eerder een normatieve opvatting over de gang van de mens in deze wereld behelzen dan een descriptieve. Dergelijke begrippen leveren een schijn van legitimatie om te spreken over ontwikkelde en minder ontwikkelde culturen, en veronderstellen een onderscheid tussen een elite die zich heeft weten los te maken van godsdienst en religie enerzijds en een (bij)gelovig deel van de mensheid dat nog niet

zover is, anderzijds. De procesbegrippen gaan dan fungeren als een normatieve maatstaf in plaats van als een beschrijving van de als feitelijk veronderstelde werkelijkheid. Bovendien zullen ze, vanuit die normativiteit, bijdragen aan het stichten van een werkelijkheid die daarmee overeenstemt. En het is maar de vraag, zo voeg ik daaraan toe, of we in zo'n werkelijkheid überhaupt willen leven.

“Faktum der Idealbildung”

Het leidende motief in het werk van Hans Joas vindt zijn grond in het feit, ‘die Tatsache’, dat de mens zich in het vormgeven van zijn samenleven met anderen in deze wereld wezenlijk laat leiden door Idealen, door zaken die door die mens als Heilig, Sacraal worden beschouwd, met direct daaraan verbonden opvattingen over het goede en het boze in deze wereld. Joas fundeert zijn opvattingen over het heilige in de algemeen menselijke ervaring van datgene wat groter is dan wij zelf zijn, dat wat ons kan overspoelen aan euforie én angst, geweld én liefde, en in de feitelijk waarneembare praktijk van mensen om die zelftranscenderende ervaringen te duiden en van betekenis te voorzien door de attributie van heiligheid. Wanneer dit overweldigende vervolgens wordt verbonden aan goed en kwaad, ontstaat de ‘Idealbildung’.

Joas laat met voorbeelden en een keur aan verwijzingen zien dat de aard en de richting van deze sacralisering een grillig en onvoorspelbaar verloop heeft. Het heilige is er telkens in nieuwe gedaanten en verbindt zich altijd weer op een andere manier aan macht en strijd. Het heilige is in de huidige tijd waarneembaar in de ‘Selbtsakralisierung’ van de mens als persoon, bij de verklaring van de universele rechten van de mens, maar doet zich evengoed voor in het uitroepen van een theocratie in Iran en het stichten van een kalifaat in Syrië en Irak.

Uiteindelijk wil Joas met zijn geleerde én genuanceerde betoog, waarin vele sociologen en filosofen de revue passeren, zeggen dat wetenschap niet opgevat kan worden als een overwinning op het geloof, de neiging tot sacraliseren, en dat een wetenschappelijk onderzoek naar het sacrale zeer goed mogelijk is, zonder dat dat ten koste gaat van het heilige. De these van onttovering en rationalisering is te grofmazig en daarmee empirisch niet houdbaar.

Met deze dubbele stellingname, namelijk enerzijds dat wetenschap niet een vervanger is van geloof, en anderzijds dat wetenschappelijke theorievorming over godsdienst mogelijk is zonder het religieuze geweld aan te doen, dwingt Hans Joas ons om ons opnieuw te bepalen tot de religieuze uitingen van deze tijd. De wellicht aantrekkelijke voorstelling van zaken dat religieus gelovigen een beetje achterlopen op de ontwikkeling van de wetenschap, is met Joas in de hand niet houdbaar. Het idee dat sommige volken of bevolkingsgroepen ‘nog in de Middeleeuwen’ leven, schept een vals beeld van de realiteit. De geschiedenis van de verhouding tussen geloof en wetenschap laat zich niet lezen

als een geschiedenis van Verlichting en toenemende rationalisering. Telkens duiken er namelijk weer nieuwe vormen van sacralisering op.

Simson als spiegel

Als we deze boodschap van Joas serieus nemen, dan is het vertellen van het Bijbelverhaal van Simson niet een onschuldig tijdverdrijf. Het laat ons in de spiegel kijken en doet ons de vraag stellen naar eigen vormen van sacralisering.

Als we het Bijbelverhaal van Simson lezen als een spiegel van deze tijd, dan dringen zich spannende vragen op. Hierboven noemde ik hem een vrijheidsstrijder, maar gebruikelijker is tegenwoordig om te spreken van zelfmoordterrorist. Simson pleegde terreur. Hij zaaide, hoe schijnbaar onschuldig bezongen ook in het kinderliedje, angst en verderf, en uiteindelijk was hij bereid zijn leven te geven om willekeurige mensen te doden die hij beschouwde als vijanden.

Deze praktijk van zelfdoding om daarmee anderen om te brengen en ontzetting en ontwrichting te veroorzaken, is hoogst actueel. We kennen niet alleen de beelden van de televisie, maar voelen ook zelf de woede en verlamming in ons lichaam en de verbijstering in onze geest. Hoe verleidelijk is het dan om het verhaal van Simson naar het verleden te verjagen en om het actuele geweld te zien als een uiting van een achterlijke cultuur, waar de Verlichting van de wetenschap en de westerse humanisering van de mensheid nog niet is doorgedrongen.

Die rationalisatie zelf is echter een vorm van geweld, waarmee een ander, erger geweld buiten beeld blijft. De meest roofzuchtige en gewelddadige cultuur in de geschiedenis van deze wereld is ongetwijfeld de westerse, omdat die met de macht van de technische overheersing nagenoeg alle andere culturen diepgaand heeft aangetast en verwoest. De wederrechtelijke toeëigening van het nieuw ontdekte land in de 17^e eeuw en de (volkeren)moorden die daarop volgden in de 18^e en 19^e eeuw, en, daarmee gepaard gaand, de wereldwijde diefstal van bodemschatten en natuurlijke bronnen voor eigen gewin tot op de huidige dag, het is een vorm van geweld die zijn weerga niet kent.

Nog steeds, ook in ons dagelijks leven, vinden 'wij' het blijkbaar normaal dat we ons met onze vliegtuigen over deze planeet verplaatsen, maar zien we met zorg en verzet dat anderen, met minder middelen bedeed, te voet naar ons toe komen. Met het benoemen van dit onrecht heb ik het nog niet over het geweld dat wij, opnieuw zeg ik 'wij', de dieren en de planten, ja de aarde zelf aandoen met onze alles verterende en vervuilende levensgewoonten. Hoeveel zouden we kunnen leren van de culturen die we vernietigd hebben, die de Aarde hun Moeder noemden en die de taal van de dieren verstonden en de geesten van hun voorouders eerbiedigden!

Is het verwonderlijk dat dit identiteit-schendende machtsvertoon van ons, westerlingen, verzet oproept en een echo van geweld doet klinken? Is het verbazingwekkend dat

er vrijheidsstrijders, alias terroristen, opstaan als een aanklacht tegen deze levensstijl? Zou het geen tijd worden om de (pseudo)religieuze motieven van zelfverheerlijking en winstbejag in ons eigen handelen onder ogen te zien, in plaats van valselijke ideeën over vooruitgang en wetenschap aan te wenden als rechtvaardiging van ons handelen? Zou het geen tijd worden schuld te bekennen en met oprechte interesse te luisteren naar de godsdienstige motieven van mensen en volkeren van wie wij de identiteit hebben geschonden, de woongebieden hebben verstoord, het leven hebben ontwricht en de bodemschatten hebben gestolen? Wat het Westen in de wereld heeft aangericht, is, om zo te zeggen, ‘bij de Filistijnen af’!

Grote woorden

Voorgaande grote woorden zal men bij Hans Joas niet lezen. Hij blijft door het hele boek heen een genuanceerde academicus, een - als ik het zo stereotyperend mag zeggen - echte Duitse universiteitshoogleraar, die in de wereld van de boeken leeft en aan die wereld een waardige en doorwrochte bijdrage levert. Dat betekent echter niet dat het boek louter theoretische verkenningen in zich bergt. In tegendeel, het schudt aan de grondvesten van het westerse zelfbeeld en ‘onze’ neiging om ons superieur te voelen ten opzichte van andere, religieuze culturen. Die superioriteitsgevoelens vertegenwoordigen zelf een onzalige verbinding tussen de macht van de wetenschap en de zelf-sacralisering van het eigen ik, dat in termen van Harry Kunneman (2005) niet zonder recht kritisch aangeduid kan worden als *het dikke-ik*.

Er zijn argumenten aan te voeren voor de stelling dat deze zelf-sacralisering haar wortels heeft in de reeds genoemde ‘Achsen-zeit’, het draaipunt in de wereldgeschiedenis waarin de mens in verschillende culturen een reflectieve verhouding tot de werkelijkheid ontwikkelde en van daaruit de goden terugbrachten naar één transcendente God. Met die beweging (in ieder geval in de Joodse en later Christelijke variant) kwam de mens, als Gods vertegenwoordiger, zelf ook buiten en tegenover de werkelijkheid te staan om over die werkelijkheid te heersen. Het is deze verhouding tot de schepping van waaruit uiteindelijk de objectiverende wetenschappen konden ontstaan. Inmiddels kunnen we een tegenbeweging waarnemen. Steeds duidelijker wordt het dat de mens met zijn wetenschappelijk gefundeerd ingrijpen in de natuur niet kan voorkomen dat (daardoor) die natuur in zijn ecologische evenwichten danig verstoord aan het raken is. Er doen zich nu angstige scenario’s voor rond de vraag welk antwoord de aarde zal geven op de ‘planetaire koorts’ van meer dan anderhalve graad temperatuursverhoging. Ik veronderstel dat we weer een grotere gevoeligheid zullen gaan ontwikkelen voor de ‘immanente heiligheid’ van de natuurkrachten die groter zijn dan wij, kleine mensen, en dat er een hernieuwd besef zal ontstaan dat we niet over de natuur beschikken, maar dat we zelf deel van die natuur zijn. Persoonlijk hoop ik dat er weer een sensitiviteit

groeit voor het inzicht dat de aarde onze Moeder is, die ons voortbracht en ons voedt en draagt. Zou het kunnen bestaan dat we, als westerlingen, in de leer gaan bij de volkeren die wij hebben onderdrukt en wier rijkdommen we ons hebben toegeëigend, om via hen een tweede primitiviteit te verwerven, een hernieuwde, pre-reflectieve connectie ontwikkelen met de natuur die wij zijn, om vanuit die verbinding de nood van de aarde van binnenuit te verstaan?

Het heilige als praktijk

Het boek van Joas laat zich lezen als een weefsel dat bestaat uit een groot aantal draden die door de auteur in onderlinge samenhang worden gebracht. Eén van de telkens terugkerende lijnen is de gedachte dat godsdienst niet primair benaderd zou moeten worden als een geheel van (geloofs)overtuigingen, maar eerder als een rituele levenspraktijk die de werkelijkheid ordent en sticht. Het is boeiend om de vraag te stellen welke levenspraktijk zich gevestigd heeft vanuit de 'Idealbildung' van de zelf-sacralisering, en welke werkelijkheid door die praktijk dagelijks wordt gesticht en bevestigd. In mijn waarneming is dat een werkelijkheid waarin de westerse mens zich ten koste van andere volkeren en andere soorten de rijkdommen van de planeet heeft toegeëigend en met alle zogenaamde technologische vooruitgang het voortbestaan van het ecosysteem op die planeet serieus in gevaar heeft gebracht en dagelijks brengt.

Joas' boek biedt een fundering voor het inzicht dat onze (ik bedoel: van gesecculariseerde westerlingen) omgang met de wetenschap ook voortkomt uit deze praktijk van zelf-sacralisering, en dat we vanuit die praktijk ook de voortgang van die wetenschap richten en daarmee de werkelijkheid waarin we leven, creëren. Zo gezien staan geloof en wetenschap niet tegenover elkaar en is het evenmin zo dat de laatste de positie van de eerste overneemt, zoals Weber suggereert met zijn idee van Entzauberung. Vanuit het perspectief van het idee van de zelf-sacralisering wordt de (voortgang van de) wetenschap zelf als een sociale praktijk opgenomen in een – door een kwade geest – betoverde werkelijkheid, waarin de fictie van ongebreidelde groei en de illusie het leven in eigen hand te hebben, leidend zijn.

Wanneer we bereid zijn dit inzicht toe te laten, dan krijgt het gesprek tussen geloof en wetenschap een heel ander karakter. Vanuit dit perspectief is de wetenschap zelf ook een praktijk die opgenomen is in 'heiligverklaringen'. Het gesprek tussen geloof en wetenschap verschuift in de lijn van deze gedachtegang naar een gesprek tussen wereld-beschouwingen, of beter nog, een gesprek tussen 'heilig-verklaarde' levenspraktijken. Dat gesprek kan alleen slagen als alle vormen van superioriteit achterwege gelaten worden en als het oprecht nevenschikkend gebeurt, met werkelijke interesse in datgene wat voor de ander heilig is. Wanneer die positie gevonden wordt, wellicht dat dan de wetenschap weer mee kan doen in dat gesprek, niet om de godsdienst de les te lezen of om de

religie te bekritisieren, maar als een ontmoetingsruimte waarin argumenten gewisseld kunnen worden, waarin zelfreflectie en zelfkritiek mogelijk zijn en ontvankelijkheid bestaat voor genuanceerde oordeelsvorming. Die dienstbare rol, met erkenning van het heilige als heilige – dat voor alle betrokkenen weer anders is, – vraagt echter een krachttoer, die groter is dan de spankracht van de spieren van Simson. Een wijsheid van de Bijbelse spreukendichter zegt immers dat ieder die zichzelf overwint, sterker is dan degene die een stad inneemt.

Literatuur

Joas, H. (2017). *Die Macht des Heiligen. Eine Alternative zur Geschichte von der Entzauberung*. Suhrkamp.

Kunneman, H. (2005). *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Uitgeverij SWP.

Ont-snappen

Een fundamenteel boek over mens, natuur en wetenschap

Eerder verschenen in Waardenwerk, voorjaar 2020, nr. 80, p. 110-121.

De zoon van een bedoeïen vroeg aan zijn vader: 'Papa, hoe kunnen vliegtuigen vliegen?'

'Dat weet ik niet, jongen,' antwoordde de vader.

Een tijd later vroeg de jongen: 'Papa, hoe ontstaat een aardbeving?'

'Dat weet ik niet, jongen,' antwoordde de vader.

Nog weer een tijd later vroeg de jongen aan zijn vader: 'Papa, hoe maken ze papier?'

'Dat weet ik niet, jongen,' antwoordde de vader.

Weer een tijd later vroeg de jongen aan zijn vader: 'Papa, vind je het niet erg dat ik al die vragen stel?'

'Nee, jongen, natuurlijk niet,' antwoordde de vader, 'daar word je verstandig van.'

Opgenomen in Stroeken (1995).

Inleiding

Op de dag dat de boekhandel mij het bericht stuurt dat het boek 'De ontsnapping van de natuur' van Oudman en Piersma (een uitgave van Atheneum te Amsterdam) opgehaald kan worden, hoor ik op het nieuws het sprekende bericht dat het bedrijf *Galapagos NV* één van de grootste stijgers op de beurs is geweest het afgelopen jaar. Het is inmiddels een miljardenbedrijf. Hoewel de internetpagina van de onderneming het niet vermeldt, is er niet veel verbeelding voor nodig om te veronderstellen dat deze farmaciereus, die vooral onderzoek doet naar eiwitstructuren op celniveau (DNA, RNA), met zijn naam wil suggereren dat het een bijdrage levert aan de (versnelling) van de evolutie via genetisch onderzoek. Zoals de Galapagos-eilanden voor Darwin een omgeving vormden om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de soorten, zo is dit bedrijf een plaats waar via wetenschappelijke kennis de ontwikkeling van de soorten verder gebracht kan worden. Een tweetal weken later, de dag nadat ik de laatste bladzijde van het boek heb gelezen, opent de krant met het huiveringwekkende voorpaginanieuws dat wetenschappers in de Verenigde Staten er in geslaagd zijn om een robot te maken met levende cellen van kikkers. De sleutel daartoe werd gevormd door een door de computer ontwikkeld logaritme dat de evolutie van een lopend klompje cellen (zo groot als een zandkorrel) simuleert. Toen die 'evolutie' in het computermodel was nagebootst, bleek het inderdaad

mogelijk om zo'n klompje cellen (bestaande uit levend huid- en spierweefsel van de kikker) ook feitelijk in elkaar te knutselen, en... het te laten lopen. De ont-wikkeling is zover nog niet, zo meldt het artikel, maar de toepassingen zijn eindeloos...

Deze twee voorbeelden (die met vele anderen zijn uit te breiden) onderstrepen met dikke lijnen de relevantie en de urgentie van het nieuwe boek dat Theunis Piersma, hoogleraar ecologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, en zijn promovendus Thomas Oudman, onderzoeker aan de universiteit van St. Andrews, geschreven hebben. Zij stellen vragen aan de orde die van eminent maatschappelijk belang zijn. Vragen die het leven op onze planeet betreffen. De titel van het werk luidt, zoals reeds vermeld, *De ont-snapping van de natuur*. De ondertitel die het boek heeft meegekregen, verradt de bedoeling van de auteurs. Zij streven naar *Een NIEUWE kijk op kennis*. De titel laat zich, verder doordenkend op de inhoud van het geschrift, lezen in drie betekenissen. Van daaruit ontvouwen zich vervolgens zeven manieren waarop de ondertitel begrepen kan worden.

De titel: wat wil het zeggen dat de natuur ontsnapt?

Eerste leeswijze: Een feitelijke constatering

De twee auteurs doen samen onderzoek naar het gedrag van trekvogels, en wel in het bijzonder dat van de kanoet - een vogel uit de familie van de steltlopers, die in het hoge noorden van Siberië zijn jongen grootbrengt en voor de overwintering via de Waddeneilanden in Nederland naar de kust van Mauritanië vliegt. Wie het boek leest, ontwikkelt als vanzelf een liefde voor dit mensenschuwe vogeltje, dat zich nauwelijks laat zien en zich alleen in het aardedonker door middel van een gespannen net laat vangen. Piersma en Oudman storen zich aan de te gemakkelijke (moderne) opvatting dat het gedrag van dieren (waaronder dat van mensen), en de ontwikkeling van levende wezens überhaupt, voorgeprogrammeerd zou zijn door de genen. Met een keur aan voorbeelden laten ze zien dat de werkelijkheid vele malen ingewikkelder is dan deze voorstelling van zaken. Genen vormen niet meer en niet minder dan één van de factoren die meedoen in de complexe werkelijkheid van de ontwikkeling van een organisme. In de natuur bestaat er geen uni-lineaire causaliteit, en de biologie doet de natuur tekort als ze dat wel suggereert. Er zijn altijd circulaire samenhangen en ingewikkelde terugkoppelingsmechanismen, zowel op de kortere als de langere termijn. De 'feedbackloops' op de korte termijn worden meestal bestempeld als een vorm van leren, terwijl die op de langere termijn als een vorm van evolutie worden beschouwd. Bij nader inzien lijkt het verschil echter te vervagen. Aan de hand van onder meer de grootte van de maag van de kanoet, de felgekleurde kop en borst van de roodmus, het aan land klimmen van de regenworm en de skeletbouw van een gehandicapte geit, beargumenteren de twee onderzoekers dat de vraag naar de grens, of de relatieve invloed van erfelijkheid en omgeving een onzinnige

vraag is. 'Nature' en 'nurture' bepalen elkaar wederkerig. Het één bestaat niet zonder het ander. Er is geen genotype anders dan in de vorm van een fenotype. Er is geen fenotype los van het genotype. De opmerking bijvoorbeeld dat de genen de variantie van intelligentie voor een bepaald percentage zou verklaren, is een bewering zonder betekenis. De werkelijkheid, waaronder dus ook intelligentie, bestaat niet uit een optelling of vermenigvuldiging van een aantal factoren, maar uit een uiterst ingewikkelde samenhang van elkaar over en weer beïnvloedende zaken, die allemaal meedoen en waarvan er niet één weggedacht kan worden.

Dat een andere omgeving bijdraagt aan een andere 'ontvouwing' van de erfelijke aanleg, toont ons de gehandicapte geit: doordat zij van jongs af aan haar voorpoten niet kon gebruiken en dus alleen op achterpoten moest lopen, bleken haar botten zich anders te ontwikkelen en ook de aanhechting(splaatsen) van haar spieren aan die botten zich daaraan aan te passen. Het 'genetisch programma' van het botten- en spierstelsel van de geit blijkt dus nogal wat variatiemogelijkheden in zich te bergen afhankelijk van de toevallige omstandigheden. De kleur van de roodmus en de helderheid waarmee die kleur zich gedurende de levensjaren van het diertje ontwikkelt, blijkt een zeer bijzonder samenspel te zijn tussen het toevallige menu (bessen of luizen bijvoorbeeld) dat de omgeving biedt, en een 'leren' van steeds efficiëntere omzettingsprocessen van eiwit-structuren door het RNA van dit vogeltje. Hoe dit 'leren' plaatsvindt, is een raadsel, maar dat het vormingsproces van de eiwitstructuren zich steeds doelmatiger (want aanvankelijk met omwegen en van lieverlee steeds directer) aan de omgeving aanpast om de rode kleur in het verendek te creëren, staat onomstotelijk vast. Blijkbaar biedt het genetisch materiaal ruimte om te leren en zich binnen één leven te evolueren. Dat laatste heeft vervolgens weer gevolgen voor de evolutie van de samenstelling van de genen zelf door de generaties heen. Dat leert ons bijvoorbeeld ook de regenworm, die in de lijn van de evolutie ooit begon in het water, door de één of andere oorzaak op het droge kwam en zich daar wist te handhaven door in de vochtige grond te kruipen. Door het maken van de gaatjes in de grond creëerde de regenworm zelf actief een omgeving waarin hij kon standhouden, en vervolgens werd die omgeving de context die de richting van de (genetische) evolutie van die regenworm mede ging bepalen. De regenworm heeft als organisme een actief aandeel gehad in het creëren van een omgeving die zijn ontwikkeling (en overigens ook de ontwikkeling van tal van andere levensvormen) weer mede bepaalt. Dat geldt ook voor de mens. De ontdekking van het vuur bijvoorbeeld en de lange leerweg die de mens heeft afgelegd om dat vuur ook brandend te houden, heeft het menu van de mens (gekookt of geroosterd in plaats van rauw) bepaald en daardoor zijn tal van genen die samenhangen met het neutraliseren van schadelijke stoffen in de dagelijkse kost minder relevant geworden en daardoor uit het menselijk genenpakket weggefilterd of non-actief geworden.

Op grond van empirisch-gefundeerde onderzoeksgegevens en logische argumentatie stellen de auteurs van het boek keer op keer dat de natuur te complex is om haar in haar volle samenhang te begrijpen. We snappen slechts deeltjes, stukjes, maar de natuur is een geheel, en ont-snapt ons in haar complexe verwevenheid telkens weer. Elke keer als we iets ontdekken waardoor we een bepaald aspect een beetje beter begrijpen, zien we tegelijk dat het aantal vragen zich vermenigvuldigt. Nieuwe kennis leidt vooral tot inzicht in onze onwetendheid. De vragen worden niet minder maar juist meer in de loop van de tijd. Als we iets leren van het onderzoeken van kanoeten, regenwormen, roodmussen en mensen, dan is het wel dat het altijd weer anders en ingewikkelder blijkt te zijn dan we denken.

Tweede leeswijze: Een oproep tot erkenning

De ontsnapping van de natuur levert als boek een argumentatie voor bovenstaande conclusie en kan, overigens zonder dat de auteurs het zelf zo duiden, gelezen worden als een doorgaande argumentatie voor de complexiteitstheorie. De auteurs lijken echter meer te beogen dan alleen het aanreiken van een redenering. Zij hebben met het boek – in onderwijskundig jargon – niet alleen een doelstelling op cognitief niveau, maar ook op attitudeniveau. Het is niet toevallig dat het onderzoek naar het kleine, en voor verreweg de meeste mensen onzichtbare vogeltje dat de naam kanoet draagt, zo'n centrale plaats inneemt in het boek. De auteurs leren van dat vogeltje niet alleen iets over het gedrag van trekvogels, over de verhouding tussen collectivisme (samen foerageren, op de Nederlandse wadden) en individualiteit (in je eentje je kostje verzamelen op de zandbanken van de Afrikaanse kust). Ze doen niet alleen ontdekkingen over de elkaar over en weer beïnvloedende samenhangen tussen voedselvoorkeuren en de maag grootte, en over de verdeling van de zorg voor het gebroed door het mannetje en het wijfje als ze samen zijn, en hoe dat verandert als er één omkomt. Naast en door al die ontdekkingen leren ze ook iets wat betrekking heeft op henzelf en op de wetenschap in het algemeen, namelijk dat ons vermogen om te snappen, altijd kleiner is dan wat er te snappen valt. De onderzoekers leren (en willen ons als lezers leren) om vanuit vragende verwondering te kijken naar de natuur. Ze uiten impliciete en expliciete kritiek op al die collega's uit de biologische wetenschappen die vanuit genetisch onderzoek allerlei verschillen (bijvoorbeeld tussen rassen en tussen mannen en vrouwen) denken te kunnen verklaren.

Het gedicht van Ida Gerhardt, waarmee het boek opent, is sprekend in dit verband: we staan (ook als wetenschappers) altijd weer aan het begin, en we beseffen telkens weer dat we het niet zeker weten! Het boek roept onvermijdelijk het beeld op van de wetenschapper als leerling van de kanoet, van de onderzoeker die zich laat aanspreken en onderwijzen door zijn object van onderzoek. Dat is de deemoedige wetenschappelijke houding van verwondering die Piersma en Oudman voorstaan. Dat is de attitude die zij over willen brengen. De ontsnapping van de natuur gaat, als ik het goed lees, gepaard